

کتابخانه الازهر

میر محمود موسوی

مقدمه

مصر یکی از کشورهای اسلامی شمال آفریقا است که تمدنی کهن دارد. هم‌اکنون ۹۳ درصد از مردم آن مسلمان، و بیشتر از نژاد سامی و قبطی، و زبان و خط رسمی آنان عربی است. دانشگاه الازهر، قدیمیترین و بزرگترین مرکز علمی - فرهنگی اسلامی است که بیش از هزار سال سابقه دارد. با این که در طی قرون متمادی با حوادثی ناگوار روبه‌رو شده، ولی توانسته است دانشمندانی نام‌آور را از تمام نقاط جهان اسلام پرورش دهد و میراث فرهنگی اسلام را نگهداری نماید. کتابخانه این دانشگاه یکی از متنوع‌ترین کتابخانه‌های اسلامی در عصر خود بوده است و اکنون دارای ذخایر گرانبهایی از میراث فرهنگی اسلام است.

تاریخچه الازهر

الازهر به دست جوهر صقلی، یکی از سرداران سلسله فاطمی، در روز شنبه ۲۴ جمادی‌الأول / ۳۵۹ / چهارم آوریل ۹۷۰ بنیان نهاده شد؛ و در هفتم رمضان ۳۶۱ / ۲۲ یونیو ۹۷۲ به پایان رسید. برای روشن شدن اهمیت این بنا، سزاوار است پاره‌ای وقایع را که قبل از تأسیس الازهر روی داده به خاطر آورد.

هنگامی که مهدی^۱ در سال ۳۳۲ ق / ۹۳۴ م چشم از جهان فرو بست، سلسله‌ای جدید به یادگار گذاشت که تاریخ‌نگاران از آن به

فاطمیان یا فاطمی یاد می‌کنند. سلاطین فاطمی خود را به فاطمه زهرا علیها السلام منتسب می‌کردند. از این رو، خود را جانشین واقعی پیامبر خدا به شمار می‌آوردند و ادعا می‌کردند که امانت مقدس برقراری حکومت الهی اسلامی به آنان سپرده شده است. برای رسیدن به این هدف، فاطمیان نیاز به مرکزی داشتند که از پایتخت آنها در تونس مناسبت‌تر باشد. سرزمینی که اکنون قاهره نامیده می‌شود و پیشتر مرکز فرماندهی سپاهیان مصر، سوریه، فلسطین و قسمتهایی از عربستان به شمار می‌رفت، همان منطقه‌ای بود که آنان دنبال آن می‌گشتند. این بود که در صدد تصرف آن جا برآمدند.

معز، چهارمین خلیفه فاطمی، از سال ۳۴۱ تا ۳۶۵ ق (۹۵۲-۹۵۷ م) حکومت کرد. او در این دوران مناطق تحت سلطه خود را به نواحی غرب اقیانوس اطلس گسترش داد. هنگامی که در آفریقای شمالی به پیشرفتهای روز افزون نایل آمد، مصر دستخوش بحران سختی شد؛ به گونه‌ای که به علت از هم پاشیدگی حکومت محلی، شیوع بیماری طاعون و گرانی، دست کم ششصد هزار نفر در مصر و حومه آن جان خود را از دست دادند. از این رو، هنگامی که این خبرها به معز فاطمی رسید، جوهر صقلی را همراه صد هزار سرباز به مصر فرستاد. او نیز روز سه‌شنبه هفدهم شعبان ۳۵۸ / ۹۶۹ م، تاخت و تاز خود را در مصر آغاز کرد.

وقتی که سربازان فاتح فاطمی به قاهره رسیدند، مرکز نظامی جدیدی را به نام «المدينة القاهرة المعزیه» در کنار بخش قدیمی شهر بنا کردند. در اطراف این مرکز جدید، خندق‌های کنکند و بر

۱. ابو محمد عیبدالله بن محمد الحیب بن جعفر المصدق بن محمد المکتم، الفاطمی العلوی، از اولاد امام جعفر صادق (ع)، مؤسس دولت علویین در مغرب است. او از سلمیه سوریه به ناحیه تونس فعلی رفت و قبایل آن جا با او بیعت نمودند و ایشان حکومتی را در مقابل حکومت خلفای عباسی پایه گذاری نمود که بعدها به نام فاطمیان معروف شد. او لقب افتخار آمیز «مهدی» را بر خود نهاد.

تأسیس کتابخانه الازهر

کتابخانه الازهر از ابتدای تأسیس جامع الازهر به وجود آمد، که خزانه‌الکتب نام داشت. محل این کتابخانه اتاق بزرگی بود که در کنار منبر مسجد جای گرفته بود. فاطمیان اهمیت زیادی برای این کتابخانه قائل بودند؛ و همواره در غنای آن کوشش می‌کردند؛ به طوری که مقدار زیادی از کتابهای قصر خود را وقف کتابخانه الازهر نموده بودند. در این عصر، تولیت کتابخانه به عهده داعی‌الدعاة بود، که منصب خطابه در جامع الازهر نیز به عهده ایشان بود. این منصب، بعد از قاضی القضاة، بزرگترین مقام دینی در عهد فاطمیان بود؛ و گاهی نیز هر دو منصب، در یک شخص جمع می‌شد. این دلیل روشنی است بر اهمیت کتابخانه الازهر نزد فاطمیان. بنای قدیمی کتابخانه تا سال ۱۱۶۷ ق پابرجا بود؛ تا این که در هنگام توسعه مسجد، به دست امیر عبدالرحمان کتخدا، کتابهای آن به رواقها و مساجد همجوار منتقل شدند؛ و ساختمان آن ضمیمه مسجد گردید. بر اثر این نقل و انتقال، مقدار زیادی از کتابها آسیب دیدند. بعد از دوران فاطمیان، تا عصر ممالیک، الازهر مورد بی‌مهری حاکمان قرار گرفته بود؛ تا این که در عصر ملک بیبرس رونق اولیه خود را بازیافت و نماز جمعه در آن دایر شد.

کتابخانه‌های رواقها

جامع الازهر از رواقهای متعددی تشکیل شده بود که هر رواقی مخصوص طلاب یک شهر بود. در بالای این رواقها خوابگاه طلاب آن رواق قرار داشت. برای استفاده طلاب در هر رواقی کتابخانه‌ای دایر شده بود که «کتابخانه» نامیده می‌شد؛ و مسئولیت آن به عهده کسی بود که از جانب نقیب رواق انتخاب می‌شد. کتابها را به شرطی که در همان رواق مورد استفاده کسی نباشد، به بیرون از رواق نیز امانت می‌دادند. برخی از رواقهای مهم عبارت‌اند از:

۱. رواق شوام، که مخصوص طلاب شام، و دارای دو ایوان بود که در طبقه بالای آن خوابگاه طلاب قرار داشت که به سی اتاق می‌رسید. کتابخانه این رواق دارای ۲۱۰۰ مجلد کتاب بوده است.
۲. رواق مغاربه، که مربوط به طلاب مغربی (طرابلس، تونس، الجزایر، مراکش) بود و دارای کتابخانه بزرگی بود که تعداد کتابهای آن به ۳۳۸۶ مجلد می‌رسید. این کتابخانه، محل مراجعه ابن خلدون، و بعد از ایشان، شهاب‌الدین مقری بود که از این کتابخانه بهره می‌برد.

گرداگرد آن برج و باروی آجری دفاعی برپا نمودند. یک خیابان مرکزی، این محوطه را به دو بخش تقسیم می‌کرد، که در سمت شرقی آن، قصر بزرگی برای خلیفه بنا شده بود؛ و جوهر، محلی را در جنوب قصر برای اقامه نماز جماعت انتخاب کرد، که بعدها به «الازهر» معروف شد.

نامگذاری الازهر

در وجه تسمیه الازهر نظرهای مختلفی گفته شده، ولی مشهور آن است که نام این جامع از کلمه زهرا گرفته شد، که لقب دختر گرامی پیامبر بود؛ و از آن‌جا که سلسله فاطمی خود را به این بانو نسبت می‌دادند، چنین اسمی را انتخاب کردند و همواره به این نام می‌بالیدند.

الازهر مرکز تبلیغ فاطمیان

فاطمیها با تأسیس الازهر محلی را برای تبلیغ و ترویج آرا و افکار خود به وجود آوردند. از این رو، الازهر از همان ابتدای تأسیس با کتاب و آموزش علوم مختلف در تماس بود. اولین کلاس درسی و تبلیغ در سال ۳۶۵ ق / ۹۷۵ م شروع شد. مقریزی می‌نویسد که در ماه صفر همان سال، علی بن نعمان، قاضی القضاة مصر، به الازهر رفت؛ و ضمن سخنرانی برای مردم، از قوانین و اصول کتاب اقتضار، که به قلم پدرش بود، مطالبی را توضیح داد. علاوه بر آن، به نام کتابهایی برمی‌خوریم که بعد از تأسیس الازهر، در آن‌جا تدریس می‌شدند؛ از جمله: دعائم الاسلام، اختلاف اصول المذاهب، الاخبار، اختلاف الفقهاء، رساله وزیریه.

علاوه بر این آثار، برای تبلیغ و اشاعه افکار و عقاید فاطمیها بود، کتابهای دیگری نیز در موضوعات تاریخ، ریاضی و ستاره‌شناسی بودند که در اوایل تأسیس الازهر در آن‌جا تدریس می‌شدند، ولی مهمترین فعالیت جامع الازهر در دوره فاطمیان عبارت بود از: ایراد خطبه به نام خلفای فاطمی، افزودن عبارت «حی علی خیر العمل» در اذان، برپا داشتن سوگواری عاشورای حسینی، برپایی مجالس الحکمه در حضور خلیفه، وزیران و دانشمندان، چراغانی کردن و قرآن‌خوانی چهار شب (اول و نیمه رجب، اول و نیمه شعبان)، که گاهی خلیفه و خاندانش در آن مجالس شرکت می‌کردند.

۳. رواق اتراک، که به طلاب ترکیه، یوگسلاوی، آلبانی و برخی از کشورهای آسیای میانه اختصاص داشت که دارای دوازده اتاق در طبقه بالای رواق بود. همچنین کتابخانه‌ای بزرگ داشت که تعداد زیادی از کتابهای مرجع را دربرمی‌گرفت. تعداد کتابهای آن به ۵۰۵۱ مجلد می‌رسید.
۴. رواق اکراد، که مخصوص طلاب شمال عراق و شهرهای شام بود و مسئولیت آن را یکی از کردهای سنی مذهب به عهده داشت، که کتابهای کتابخانه آن به ۱۱۹۷ مجلد می‌رسید.
۵. رواق جبریه، که به طلاب حبشی، اریتره و سومالی تعلق داشت و دارای کتابخانه‌ای بوده که ۱۶۵ مجلد کتاب داشته است.
۶. رواق یمنی، که مخصوص طلاب یمنی بود؛ و دارای ۱۴۵ جلد کتاب بوده است.
۷. رواق سلیمانیه، که مربوط به طلاب افغانی بود و کتابخانه آن دارای ۳۵۴ مجلد کتاب بوده است.
۸. رواق صعاید، که مشهورترین و مهمترین رواق الازهر بود؛ و طلاب آن از نواحی مختلف مصر بودند و کتابخانه آن مانند یک کتابخانه عمومی، به همه طلاب خدمات ارائه می‌داد. تعداد کتابهای رواقهای مخصوص مصریها به ۱۶۹۵ مجلد می‌رسید.

تشکیل کتابخانه مرکزی

حدود سال ۱۲۷۰ ق/ ۱۸۵۳ م اوقاف مصر دستور داد کتابهای کتابخانه‌های مساجد، تکایا و رواقهای الازهر و توابع آن را در دو دفتر ثبت نمایند. یکی از این دفترها کلیه کتابهای موجود در الازهر را به تعداد ۵۶۴ و ۱۸ مجلد دربرمی‌گرفت، ولی از این تاریخ به بعد، تا سال ۱۸۹۷ م، عمده این کتابها به دست افراد سودجو به فروش رفت و سر از کتابخانه‌های اروپا در آوردند. چون کتابها در دست اشخاص بود، به هر صورتی که می‌خواستند در آنها تصرف می‌نمودند و به قیمت‌های ناچیزی به تاراج می‌دادند. شاهد عینی این جریان، همان دفترهایی هستند که اسامی کتابهای نفیس در آنها به ثبت رسیده بود. اکنون از آن همه کتاب فقط اسمهای آنها باقی مانده است. عجیبتر این که این دفترها نیز به غارت رفته بودند و بعداً در سال ۱۹۱۱ م خریداری شده و به الازهر برگردانده شدند؛ تا ثابت کنند که بر سر میراث فرهنگی مسلمانان چه آمده است. این روند تا زمان شیخ محمد عبده^۱ ادامه داشت؛ و ایشان را بر آن داشت که به فکر تأسیس کتابخانه‌ای در خور شأن الازهر باشد. از این رو، به کوشش او

مجموعه کتابهای رواقها و مساجد همجوار به دست اداره اوقاف جمع‌آوری شد و به مکان جدیدی منتقل شدند؛ به غیر از رواق اتراک و مغاربه که صاحبان آن رواقها راضی نشدند کتابهای آن‌جا به کتابخانه مرکزی انتقال پیدا کند. ولی شیخ محمد عبده به این بسنده نکرد، بلکه از نفوذ خود در میان علمای بزرگ الازهر استفاده کرد و از آنها دعوت نمود که با اهدای کتابهای شخصی خود، کتابخانه الازهر را یاری نمایند. به همین دلیل، بسیاری از علماء، از جمله شیخ حسونه، کتابخانه شخصی خود را به الازهر اهدا نمود و وارثان سلیمان پاشا کتابخانه شخصی پدرشان را وقف الازهر نمودند، که همین کتابخانه جزو نفیس‌ترین مجموعه‌های الازهر به شمار می‌آید. بنابراین، با جمع‌آوری همه مجموعه‌ها در سال ۱۳۱۴ ق/ ۱۸۹۲ م کتابخانه جدید الازهر تأسیس شد. این کتابخانه اکنون در سه جا متمرکز شده است؛ اولی مدرسه آق‌بغاویه است که در داخل الازهر قرار دارد و کتابهای عمومی در این مدرسه قرار گرفته‌اند. دومی در مدرسه طبرسیه است که در داخل الازهر است و کتابهای تخصصی دانشجویان، اعم از تفسیر، حدیث، فقه مالکی، حنفی، شافعی، حنبلی، بلاغت، صرف و نحو و... در آن‌جا قرار دارند. سومی در خارج از ساختمان الازهر واقع شده است.

مجموعه‌های کتابخانه

در الازهر کتابخانه‌های خصوصی نیز موجود است که به دست علماء و وزرات آنها برای استفاده طلاب و علماء وقف کتابخانه الازهر شده‌اند. گرچه برخی از این کتابخانه‌ها مستقل‌اند، لکن همه آنها جزو کتابخانه الازهر ثبت و فهرست‌نگاری شده‌اند. اینک به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱. کتابخانه سلیمان اباضه پاشا: که ورثه ایشان در سال ۱۸۹۸ م به توصیه شیخ محمد عبده به کتابخانه الازهر اهدا نمودند. این کتابخانه نفیس‌ترین کتابخانه خصوصی در الازهر است که غالب کتابهای آن در موضوعات تاریخی و ادبی، و نسخه‌های خطی این بخش از

۱. شیخ محمد عبده بن حسن خیرالله، روحانی اصلاح طلب مصری و از شاگردان سید جمال‌الدین اسدآبادی در سال ۱۲۶۶ ق/ ۱۸۴۹ م در مصر متولد شد و در دانشگاه الازهر به تحصیل پرداخت. به دلیل مبارزه با استعمار از مصر اخراج شد و با سید جمال روزنامه عروة الوثقی را در پاریس انتشار دادند؛ و در سال ۱۳۰۶ ق وارد مصر شد و منصب قضاوت را به دست گرفت. او دارای تألیفات زیادی است؛ از جمله تفسیر قرآن که ناتمام مانده است. وی به سال ۱۳۲۳ ق/ ۱۹۰۵ م در اسکندریه از دنیا رفت.

میراث شهاب

سایرین بیشتر است.

۲. کتابخانه حلیم پاشا: این کتابخانه بین کتابخانه الازهر و وزارت معارف تقسیم شده است و تعداد ۲۸۵۷ مجلد آن در موضوعات قرائت، حدیث، تصوف، طب، فلک و تاریخ به الازهر اختصاص یافت.

۳. کتابخانه شیخ عبدالقادر رافعی مفتی: این کتابخانه در سال ۱۹۲۷ م وقف الازهر شد و در یک اتاق مخصوص استقرار یافت. تعداد کتابهای آن ۱۴۵۷ مجلد بود. این کتابخانه از غنی ترین مجموعه های الازهر، و از لحاظ داشتن کتابهای فقهی حنفی، برخی نسخه های خطی آن جزو نوادر است.

۴. کتابخانه شیخ محمد بخت مطیعی (مفتی مصر): این کتابخانه در حیات ایشان به الازهر وقف شد. تعداد کتابهای ایشان به ۳۳۶۵ مجلد می رسد که بیشتر آنها در موضوعات فقهی حنفی بوده است.

۵. کتابخانه شیخ امبابی (شیخ جامع الازهر): ایشان تمامی کتابها را در منزل خود وقف کتابخانه الازهر نموده است. تعداد کتابهای ایشان به ۱۴۵۲ مجلد می رسد. در این کتابخانه نسخه های خطی نادری در موضوع فقه شافعی به چشم می خورد.

۶. کتابخانه نسیم آغا: که در سال ۱۹۲۵ م وقف کتابخانه الازهر شده است. تعداد کتابهای آن هزار مجلد در موضوعات مختلف است.

۷. کتابخانه شیخ عروسی (شیخ جامع الازهر): ورثه ایشان این کتابخانه را در سال ۱۹۳۸ م وقف الازهر نمودند. تعداد کتابهای آن ۸۱۸ مجلد بوده که برخی از نسخه های خطی آن در موضوع نحو و تاریخ جزو نوادر بوده اند.

۸. کتابخانه شیخ ابراهیم سقا و برادرش شیخ عبدالعظیم سقا: که در سال ۱۹۲۷ م به کتابخانه الازهر اهدا گردید. تعداد مجلدات آن به ۵۹۰ مجلد می رسد که برخی از نسخه های خطی آن نادرند.

۹. کتابخانه ابراهیم بیگ حفظی: که در سال ۱۹۲۲ م با تعداد ۳۹۲ مجلد به کتابخانه الازهر اهدا شد. کتابهای این کتابخانه در حال افزایش است؛ و واقف آن مبلغی را برای این کتابخانه اختصاص داده، که نصف آن برای خرید کتاب و نصف دیگر به کارکنان کتابخانه تعلق می گیرد.

۱۰. کتابخانه شیخ حسونه النوای (شیخ جامع ازهر): ایشان هنگام ایجاد کتابخانه الازهر در سال ۱۸۹۷ م این کتابخانه را برای تشویق دیگران به کتابخانه الازهر اهدا نمود.

۱۱. کتابخانه شیخ جوهری: که در سال ۱۹۲۸ م با تعداد ۳۴۱

مجلد به کتابخانه الازهر اهدا گردید.

۱۲. کتابخانه شیخ محمد عبداللطیف الفحاح: دارای هزار جلد کتاب بود که بعد از فوت ایشان به دست وراث او به کتابخانه الازهر اهدا گردید.

۱۳. کتابخانه شیخ محمد حسنین بولاقی: که با تعداد ۲۶۷۰ مجلد کتاب به کتابخانه الازهر اهدا شد.

به غیر از اینها کتابخانه های دیگری نیز در الازهر موجود است که بدین شرح اند:

کتابخانه های رضوان پاشا، مختار پاشا، ثابت پاشا، رشید پاشا، مدرسه قضاء، زکی پاشا و رواق صعایده.

کتابخانه های دانشکده های الازهر

الازهر دارای دانشکده های متعددی است که هر کدام دارای کتابخانه مستقلی است، که عبارت اند از:

۱. کتابخانه دانشکده مطالعات عربی، که در سال ۱۹۳۳ م تأسیس شد؛ و دارای شانزده هزار مجلد کتاب است.

۲. کتابخانه دانشکده مهندسی، که در سال ۱۹۶۳ م ایجاد شد؛ و دارای ۲۲۰۰۰ مجلد کتاب است.

۳. کتابخانه حقوق اسلامی، که در سال ۱۹۳۱ م تأسیس شد؛ و دارای سی هزار مجلد کتاب است.

۴. کتابخانه دانشکده بانوان، تأسیس در سال ۱۹۶۲؛ و دارای بیست هزار مجلد کتاب است.

موجودی کتابخانه

تعداد کتابهای کتابخانه در سال ۱۸۹۷ م به ۷۷۰۳ مجلد می رسید؛ تا این که در سال ۱۹۴۳ م، ۹۰۰۷۵ مجلد را دربرگرفت، که ۲۴۰۰۰ مجلد آن نسخه خطی بوده است. هم اکنون کتابخانه الازهر دارای صد هزار مجلد کتاب در موضوعات مختلف است. از بین آنها ۲۵ هزار مجلد نسخه خطی است، که بیشتر آنها در موضوعات حدیث، تفسیر، فقه، علوم دینی و لغت است.

نقایس کتابخانه

این کتابخانه با قدمت بیش از هزار سال، دارای دست نوشته هایی نفیس

منابع

۱. الازهر جامعاً و جامعة، عبدالعزیز محمد الشناوی، قاهره، ۱۹۸۳-۱۹۸۴ م، دو جلد.
۲. الازهر فی الف عام، محمد عبدالمنعم خفاجی، قاهره، ۱۴۰۸ق / ۱۹۸۸ م، ۳ جلد.
۳. اوراق الربیع، شعبان عبدالعزیز خلیفه، قاهره، ۱۹۹۱ م، ۶۲/۴-۶۶.
۴. تاریخ آداب اللغة، جرجی زیدان، قاهره، ۱۹۵۷ م، ۱۰۲/۴.
۵. تاریخ التراث العربی، فواد سزگین، ترجمه محمود فهمی حجازی، قم، ۱۴۱۲ ق، ص ۱۹۸-۱۹۹.
۶. خزائن الكتب العربية فی الخافقین، فیلیپ دی طرازی، بیروت، ۱۹۶/۱-۲۰۰.
۷. دانشگاه الازهر، تاریخ هزار ساله تعلیمات عالی اسلامی، بیاردجاج، ترجمه آذرمیدخت مشایخ فریدی تهران، ۱۳۶۷ ش.
۸. دائرة المعارف وجدی، فرید وجدی، قاهره، ۱۹۱۰ م، ۸/۸۷-۸۶.
۹. دراسات فی الكتب و المكتبات، عبدالستار الحلوجی، ریاض، ۱۴۰۸ق، ص ۲۴.
۱۰. لمحات من تاریخ الكتاب و المكتبات، عبداللطیف صوفی، دمشق، ۱۹۸۷ م، ص ۳۲۵.
۱۱. من تاریخ المكتبات فی البلدان العربية، خیال محمد مهدی الجواهری، دمشق، ۱۹۹۲ م، ۲۰۹-۲۱۰.
۱۲. نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، محمد مکی سباعی، ترجمه علی شکوئی، تهران، ۱۳۷۳، ص ۲۱۰.
13. World Guide to libraries, By K.G.Saur, 12th.Edition, Munchen.london.Newyork & paris, 1995,1/135.
14. World Survey of Islamic Manuscripts, By Al-Furqan (Geoffrey Roper), london, 1992, 1/208-210.

و گرانهاست، که برخی از آنها در جهان اسلام منحصر به فردند. اینک به چند مورد اشاره می‌شود:

۱. غرب الحدیث، تألیف ابی عبید قاسم بن سلام، که به تاریخ ۳۱۱ق به خط ابی الخطاب حسینی بن عمر العابدی کتابت شده است.
۲. رسالة فی الحاسد و المحسود، تألیف عمر بن بحر الجاحظ، به خط علی بن هلال معروف به ابن بواب خطاط معروف قرن پنجم هجری قمری.
۳. رسوم دارالخلافة، تألیف ابی الحسین هلال بن المحسن الصابی، به تاریخ ۴۵۵ق کتابت شده است.
۴. جامع الصدر الشهدید، تألیف حسام الدین البخاری، در تاریخ ۵۰۱ق کتابت شده است.
۵. دیوان المتنبی، در تاریخ ۵۴۴ق کتابت شده است.
۶. الوجیز، امام غزالی، در تاریخ ۵۷۵ق کتابت شده است.
۷. الاکمال فی رفع الاریتاب، تألیف ابن ما کولاب، به تاریخ ۶۰۷ق کتابت شده است.
۸. الجرح و التعدیل، رازی، در تاریخ ۶۳۲ق کتابت شده است.
۹. الکشاف عن حقایق التنزیل، تألیف زمخشری، در تاریخ ۶۵۴ توسط موصلی خطاط معروف قرن هفتم کتابت شده است.
۱۰. تاج المصادر فی اللغة، تألیف المقرئ، در تاریخ ۶۶۱ق کتابت شده است.
۱۱. مجموعه رسائل جلال الدین السیوطی، این مجموعه حاوی ۱۸ جزء است که به دست مؤلف آن در تاریخ ۸۴۷ق کتابت شده است.
۱۲. طوابع الانوار شرح الدر المختار، تألیف شیخ عابدی سندی، این کتاب در ۱۶ مجلد است که مثل آن در هیچ جایی یافت نمی‌شود.

فهارس

۱. فهرس الكتب الموجودة بالمكتبة الازهر، قاهره، مطبعة الازهر، ۱۳۶۵ق، ۸ جلد مجموعاً در ۴۱۸۲ صفحه تهیه شده است. (غیر از جلد هشتم که تعداد صفحاتش معلوم نیست).
۲. قائمة ببلوغرافية بالمخطوطات التصويرية؛ لمیکروفیلم عن مكتبة الازهر، لقاهرة، ۱۳۸۴ق. ۱۱۳ صفحه.